

Вступ до проблематики досліджень змішаного типу

Анотація

Стаття вводить у проблематику досліджень змішаного типу, які є найізнішим підходом у рамках емпіричної соціології й покликані знайти продуктивні шляхи інтеграції якісного та кількісного дослідницьких підходів. Розглянуто перспективи концептуалізації досліджень змішаного типу (перспектива методів, методологічна перспектива, парадигмальна перспектива, перспектива практики). З точки зору парадигмальної перспективи схарактеризовано історію емпіричної соціології, сучасний етап якої пов'язаний із розвитком досліджень змішаного типу. Описано дві типології дослідницьких дизайнів. Перша призначена для випадків, коли якісні та кількісні методи використовують на різних етапах одного дослідження, друга — для випадків, коли в рамках дослідницького проекту використовують почерговий або паралельний (конкурентний) дизайн. Проаналізовано проблему валідності в соціологічному дослідженні з опорою як на кількісну, так і на якісну традицію. На завершення статті увагу приділено специфіці побудови вибірки, збирання й аналізу даних у дослідженнях змішаного типу.

Ключові слова: дослідження змішаного типу, дослідницькі дизайни, валідність, вибірка, збирання даних, аналіз даних

Вступ

Дослідження змішаного типу¹ (mixed methods research) є новітньою в рамках емпіричної соціології дослідницькою стратегією, що виникла в ре-

¹ Далі — ДЗТ.

зультаті “парадигмальних баталій” між представниками якісної та кількісної традицій.

Про те, що ДЗТ перебувають на завершальному етапі свого становлення, свідчить величезна кількість опублікованих книжок і статей з відповідної тематики, заснування у 2007 році спеціалізованого наукового часопису (Journal of Mixed Methods Research) і періодичне проведення спеціалізованих міжнародних наукових конференцій, присвячених ДЗТ¹.

Головну увагу в ДЗТ приділяють інтеграції якісного й кількісного підходів, принаймні в одному з таких аспектів:

- два типи дослідницьких запитань;
- два типи вибіркових процедур (наприклад, імовірнісні та цілеспрямовані);
- два типи процедур зі збирання даних (наприклад, фокус-групи й опитування);
- два типи даних (наприклад, числові й текстуальні);
- два типи аналізу даних (наприклад, статистичний і тематичний);
- два типи висновків (наприклад, специфічні й інваріантні) тощо [Tashakkori, Creswell, 2007: p. 4].

Щоб дати визначення ДЗТ, Берк Джонсон і Ентоні Онвооб’юзі проаналізували 19 визначень, що належать провідним ученим у царині змішаної методології. Базуючись на отриманих результатах, вони пропонують розуміти під ДЗТ дослідження, в яких поєднано елементи якісного й кількісного підходів (якісні та кількісні точки зору, техніки збирання даних, методи аналізу, способи висновування тощо) для розширення дослідницьких цілей, поглиблення розуміння досліджуваної проблеми й поліпшення доказової бази сформульованих висновків [Johnson et al., 2007: p. 123].

У процесі опису ДЗТ вирізняють чотири основні перспективи — перспективу методів, методологічну перспективу, парадигмальну перспективу і перспективу практики [Creswell, Tashakkori, 2007: p. 303–308].

У перспективі методів акцент зроблено на розробленні й використанні стратегій зі збирання, аналізу й інтерпретації різноманітних типів якісних та кількісних даних. Ця перспектива набула розвитку завдяки класичному розумінню ДЗТ (Грін, Карацеллі і Грехем), згідно з яким змішаний дизайн включає принаймні один кількісний і один якісний метод.

Методологічна перспектива ґрунтується на позиції, відповідно до якої неможливо відокремити методи від ширшого дослідницького процесу, частиною якого вони є, і, відтак, обговорення ДЗТ слід сфокусувати на цілісному дослідницькому процесі — від філософських припущень до інтерпретації отриманих результатів. При цьому під методологією розуміють широкий підхід до наукового дослідження, що визначає: а) як треба ставити дослідницькі запитання й одержувати на них відповіді, б) загальні преференції щодо конструювання дизайну, в) логіку вибірки, г) аналітичні стра-

¹ Перша із них відбулася в липні 2005 року в Кембриджі. У подальшому міжнародні конференції проводили щороку. У 2015 році мають відбутися три регіональні конференції: у червні у Філадельфії, у серпні в Сан-Антоніо, у вересні в Сендаї (Японія).

тегії тощо. Методи, своєю чергою, визначають у термінах більш специфічних стратегій і процедур збирання й аналізу даних.

У парадигмальній перспективі головну увагу приділяють дискусіям про філософські припущення, що їх слід дотримуватися вченому у своєму дослідженні. Передусім ідеться про природу реальності та здобутих про неї знань, про роль цінностей у дослідженні й інших філософських аспектах дослідження.

Перспектива практики дотримується “висхідного” підходу до проведення дослідження. Відповідно до цієї точки зору, необхідність звернення до компонентів змішаного підходу може виявлятися впродовж усього дослідницького проекту в результаті зусиль, докладених для пошуку відповідей на дослідницькі запитання. Передбачається, що дослідники вдаються до ДЗТ, використовуючи і якісний, і кількісний підхід у рамках реалізації їхніх звичних дослідницьких дизайнів (не важливо, якими є дослідження — наративними, експериментальними, метааналітичними, етнографічними чи оцінними), коли є необхідність і можливість інтеграції їх у поточний дослідницький проект. Це, власне, прагматична позиція.

Історія виникнення досліджень змішаного типу

Парадигмальну перспективу використовує Девід Морган для опису історичних змін у рамках соціальних та поведінкових наук, що привели до виникнення парадигми ДЗТ [Morgan, 2007: p. 50–72].

Він виокремлює чотири можливі варіанти визначення парадигми: 1) парадигма як погляд на світ, 2) парадигма як епістемологічні настанови, 3) парадигма як спільні погляди в певній дослідницькій царині, 4) парадигма як зразок дослідження. При цьому головну увагу приділено варіанту, де парадигма розглядається як епістемологічні настанови (найвідомішими прикладами таких настанов є реалізм і конструктивізм, зрозумілі як різні системи переконань, що впливають на спосіб постановки дослідницьких запитань й отримання відповідних відповідей).

Згідно з його аналізом, наприкінці 1970-х років, за постійного підвищення уваги до якісних методів, не було спільної згоди щодо позначення домінантної парадигми, яка б характеризувала дослідницьку методологію в соціальних науках. Утім, це нормальна ситуація для панівної парадигми у так званій період “нормальної науки”. Ця парадигма була позначена представниками опозиційного якісного підходу як “позитивізм”.

Попри те, що відповідно до класичного трактування парадигма зазнає занепаду у разі усвідомлення серії “аномалій”, пов’язаних із проваленими завбаченнями або новими несумісними з парадигмою спостереженнями, основна критика позитивізму з боку “якісників” була пов’язана з тими дослідницькими завданнями, котрі не можуть бути реалізовані в рамках кількісного підходу, натомість можуть — в рамках якісного. Легітимність якісних досліджень утверджувалася шляхом реінтерпретації базових методологічних проблем у соціальних науках. Подібно до будь-якої спроби парадигмального зсуву цей виклик не тільки підсумував проблеми домінантної

системи переконань, а й привів до розроблення підходу, що його критики позитивізму вважали довершеною альтернативою.

Найвідоміший варіант такої альтернативи запропонований у працях Егона Губи та Івони Лінкольн, які розробили систему для порівняння різних парадигм у соціальних науках через використання трьох концептів філософії знання: онтології, епістемології та методології. Їхні ранні порівняння були присвячені позитивізму і конкурентній парадигмі, котру вони назвали натуралістичним дослідженням, більш відомим як конструктивізм. У своїй останній версії Е.Губа та І.Лінкольн [Guba, Lincoln, 2005: р. 191–206] доповнили порівняння критичною теорією і постпозитивізмом.

Представники якісної парадигми не заперечують можливості використання позитивістського підходу, але його статус зводиться до рівня “одного із можливих” серед інших конкурентних парадигм. Для багатьох дослідників-практиків найважливішим результатом утвердження цього парадигмального зсуву стала легітимація таких альтернативних парадигм, як конструктивізм і критична теорія, а також можливість спиратися на ці та інші системи переконань при проведенні емпіричних досліджень.

Разом із тим, на думку Д.Моргана, конструктивізм Е.Губи та І.Лінкольн (названий ним метафізичною парадигмою) має власні аномалії:

1. Незважаючи на те, що в рамках метафізичної парадигми основний акцент зроблено на онтології, епістемології та методології як ключових парадигмальних характеристиках у соціальних науках, реальний процес, на основі якого формуються парадигми, лежить поза філософією знання.
2. Одне із ключових допущень метафізичної парадигми стверджує, що різні парадигми створюють “несумірні” типи знань. Водночас усі спроби використання цієї “сильної” версії зазнають краху, за винятком дебатів стосовно природи реальності та істини.
3. Оскільки метафізична парадигма розглядає методологічні проблеми в рамках онтологічної версії філософії знання, вона не дає задовільних відповідей щодо практичних завдань, пов’язаних із проведенням досліджень.

Через ці аномалії існує явна невідповідність між підходом Т.Куна і самовизнаним конструктивістським варіантом типології парадигм, що помістив концепцію Е.Губи та І.Лінкольн у парадоксальну позицію обстоювання онтології, епістемології та методології як “об’єктивних стандартів” порівняння різноманітних систем переконань у сфері методології соціальних наук.

Д.Морган вважає, що зазначені аномалії можна здолати в рамках ДЗТ, що є, по суті, прагматичною альтернативою у розв’язанні ключових проблем методології соціальних наук. Для демонстрації відмінностей між якісними, кількісними і змішаного типу дослідженнями він використовує три характеристики — зв’язок теорії і даних, взаємозв’язок дослідника з дослідницьким процесом і особливості висновків, зроблених на підставі отриманих даних (див. табл. 1).

Таблиця 1

**Прагматична альтернатива розгляду ключових проблем
у методології соціальних наук**

Характеристики підходу	Якісний підхід	Кількісний підхід	Змішаний підхід
Зв'язок теорії і даних	Індукція	Дедукція	Абдукція
Взаємозв'язок із дослідницьким процесом	Суб'єктивний	Об'єктивний	Інтерсуб'єктивний
Особливості узагальнення	Контекст	Генералізація	Придатність для перенесення

Прагматичний підхід ґрунтується на версії абдуктивних міркувань. Якщо в дедукції міркування розвивається від засновка до наслідку, то у випадку абдукції – у протилежному напрямі (від наслідку до засновка). Нормальне дедуктивне міркування таке: “Всі люди смертні, Сократ – людина, отже, Сократ смертний”. Тут вочевидь логічно необхідний висновок. У разі абдукції силогізм набуває такої форми: “Всі люди смертні, Сократ смертний, отже, Сократ людина” [Іонин, 2004: с.127–128]. На відміну від дедукції висновок тут має імовірнісний характер (як у випадку індукції), але розширює поле пізнання, оскільки породжує в мисленні нову ідею, чим уможливорює нові наукові концепції.

Стосовно взаємозв'язку дослідника з дослідницьким процесом стверджується, що неможливі ані повна суб'єктивність, ані повна об'єктивність дослідника. Основна увага приділяється процесу комунікації та спільним значенням, необхідним для досягнення продуктивної комунікації не лише з учасниками дослідження, а й з представниками наукової спільноти.

Остання характеристика належить до міри, якою отримані результати придатні для використання в інших контекстуальних умовах. Згідно з цим підходом не можна просто стверджувати, що висновки контекстуально обмежені або що їх можна поширити на всю генеральну сукупність. Важливо вивчити чинники, що впливають на придатність отриманих результатів для перенесення на інші групи, контексти й часові періоди.

Згідно з альтернативним поглядом на історію появи ДЗТ, вони є результатом розвитку ідеї триангуляції в соціальних науках [Shepard et al., 2002: р. 335–337]. Спершу ідея триангуляції була запропонована Дональдом Кемпбелом і Дональдом Фіске 1959 року. Разом із тим вона ґрунтується на багатомірній операціоналізації і є радше вимірювальною технікою конструктивної валідації, ніж завершеною дослідницькою методологією [Johnson et al., 2007: р. 113–114]. Повноцінного розвитку ідеї триангуляції набули у працях Нормана Дензина. За його інтерпретацією триангуляція має стосунок до комбінування різних джерел даних для вивчення одного феномену і підтвердження результатів дослідження. Пізніше він розширив своє визначення до використання двох і більше теорій, методів або джерел даних для розв'язання одного дослідницького питання.

На сучасному етапі триангуляція часто розглядається як один з аргументів використання ДЗТ поряд із доповняльністю (визначення схожих і відмінних аспектів в отриманих результатах), ініціюванням (відкриття нових перспектив), розвитком (використання послідовного дизайну, де отримані результати визначають подальші методи) і розширенням (забезпечення широти знань про феномен).

Дослідницькі дизайни: принципи й типології

Дослідницький дизайн є комбінацією вимог щодо збирання й аналізу даних, необхідних для досягнення цілей дослідження [Mouton, 1996: р. 32]. Якщо ж говорити про ДЗТ, то відповідні дослідницькі дизайни передусім стосуються особливостей комбінаторики елементів якісного та кількісного підходів у рамках одного дослідження.

Головними принципами організації дизайнів у ДЗТ є: 1) усвідомлення теоретичної спрямованості (theoretical drive) дослідницького проекту; 2) усвідомлення ролі запозичених компонентів у дослідницькому проекті; 3) дотримання методологічних допущень базового методу; 4) робота з максимально доступною кількістю наборів даних [Morse, 2003: р. 193–195]. Перший принцип має стосунок до мети дослідження (пошук vs підтвердження), відповідних видів наукового судження (індукція vs дедукція) і придатних у даному випадку методів. Згідно із другим принципом дослідник має приділяти увагу не лише основним стратегіям збирання й аналізу даних, а й додатковим, які могли би збагатити основну частину дослідницького проекту даними, що важливі й не можуть бути отримані основними методами. Третій принцип пов'язаний із необхідністю дотримуватися засадових вимог роботи із даними того чи іншого типу. Сутність останнього принципу цілком очевидна і стосується залучення даних з усіх доступних релевантних джерел.

Часто ДЗТ “розташовані” на континуумі між якісними й кількісними дослідженнями (див. рис. 1). Так, на пропонуваному рисунку зона “А” позначає використання суто якісних методів, зона “В” — головню якісних, з деякими кількісними компонентами, зона “С” — рівноцінне використання якісних і кількісних методів (цілком інтегровані дослідження), зона “D” — переважно кількісних з деякими якісними компонентами, зона “Е” — тільки кількісних методів [Teddlie, 2005: р. 212].

Якщо ж говорити про конкретні дизайни ДЗТ, то існують дві основні типології. Одна придатна для випадку, коли якісні та кількісні методи використовують на різних етапах одного дослідження, інша — для випадку, коли в рамках дослідницького проекту використовують по чергово або паралельно якісне та кількісне дослідження [Johnson, Onwuegbuzie, 2004: р. 21–22].

Перша типологія має шість дизайнів змішаного типу (див. табл. 2). Прикладом дослідження, в якому на різних етапах використовують якісні та кількісні методи, є узгодження концептів [Kane, Trochim, 2007]. У рамках цієї дослідницької стратегії збирання даних здійснюють якісними методами (наприклад, мозковий штурм чи фокус-групи), тоді як аналіз є кількісним

(кластерний аналіз і багатовимірне шкалювання). Залежно від виконуваних завдань (пошукові чи описові) його можна віднести або до другого, або до шостого дизайну.

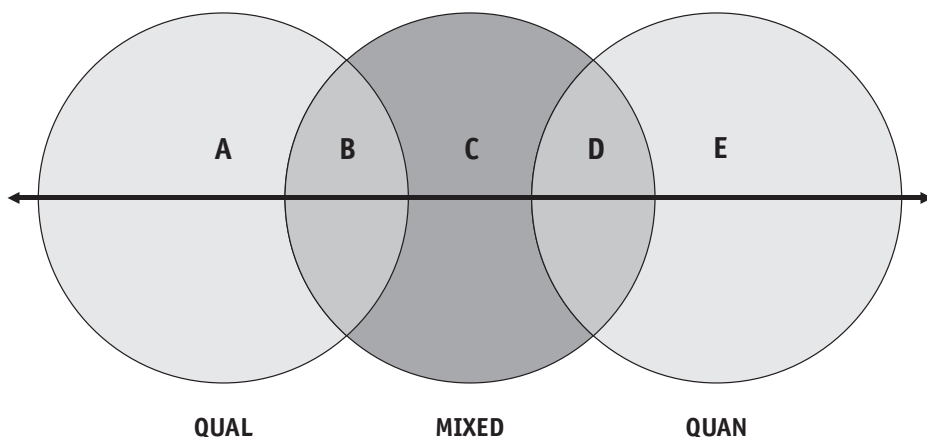

Рис. 1. Якісно-змішано-кількісний континуум

Таблиця 2

Дизайни досліджень змішаного типу, при використанні якісних та кількісних методів у рамках одного дослідження^a

Цілі	Збирання даних	Аналіз даних	№
Якісні дослідницькі цілі	Якісне збирання даних	Проведення якісного аналізу	1
		Проведення кількісного аналізу	2
	Кількісне збирання даних	Проведення якісного аналізу	3
		Проведення кількісного аналізу	4
Кількісні дослідницькі цілі	Якісне збирання даних	Проведення якісного аналізу	5
		Проведення кількісного аналізу	6
	Кількісне збирання даних	Проведення якісного аналізу	7
		Проведення кількісного аналізу	8

^a У цій таблиці дизайни 2–7 мають змішаний характер, дизайн 1 є цілком якісним, дизайн 8 — цілком кількісним.

Відповідно до другої типології можна виокремити дев'ять дизайнів змішаного типу (див. табл. 3). Ця типологія ґрунтується на двох головних принципах. По-перше, в дослідженні змішаного типу важливо визначити статус кожної з парадигм: який статус мають якісне і кількісне дослідження — однаковий чи одне з них розглядається як головне, а друге — як підпорядковане. По-друге, важливо визначити, як проводитимуться дослідження — паралельно чи послідовно. У разі послідовного рішення необхідно також визначити, яке з них є першим, а яке другим у часовому вимірі. Прикла-

дом дослідницького проекту, що відповідає рамкам даної типології, може слугувати випадок, коли на першій фазі проводять якісне дослідження з метою побудови теорії (наприклад, із використанням “обґрунтованої теорії” Ансельма Страуса), а на другій — кількісне опитування конкретної групи людей, до якої застосовна розроблена теорія і щодо якої необхідно сформулювати прогноз розвитку відповідного соціального явища чи проблеми.

Таблиця 3

Дизайни досліджень змішаного типу за використання якісного та кількісного дослідження як різних фаз одного дослідницького проекту^a

Рішення щодо пріоритетності парадигми	Рішення щодо порядку виконання	
	Конкурентне	Послідовне
Однаковий статус	ЯК + КІЛ	ЯК => КІЛ КІЛ => ЯК
Домінантний статус	ЯК + кіл КІЛ + як	ЯК => кіл як => КІЛ КІЛ => як кіл => ЯК

^a “Як” позначає якісне дослідження, “кіл” — кількісне; “+” — одночасне проведення дослідження, “=>” — послідовне; великі літери позначають головний статус парадигми, малі — підлеглий.

Звісно, цими типологіями не обмежується розмаїтість дослідницьких дизайнів, і їх слід розглядати як можливі орієнтири у плануванні ДЗТ.

Дизайни в оцінних дослідженнях. Відповідно до типології дизайнів ДЗТ, що застосовується в оцінюванні, можна виокремити два основні типи — компонентний та інтегративний. У компонентному дизайні якісні та кількісні методи хоч і використовуються в рамках одного дослідження, але окремо одне від одного. Натомість в інтегративному дизайні методи, що належать до різних парадигм, використовують разом.

Компонентний тип має три види дизайнів: триангуляційний, комплементарний та експансивний. У разі триангуляційного дизайну результати, отримані одним методом, використовують для підтвердження результатів, отриманих іншими методами. У випадку комплементарного дизайну результати, отримані основним методом, конкретизують і допрацьовують на підставі результатів, отриманих методами, що мають другорядне значення. При використанні експансивного дизайну застосовують різні методи для одержання інформації стосовно різних аспектів оцінювання, тобто кожен метод відповідає за специфічну частину інформації.

Інтегративний тип включає чотири види дизайнів: ітеративний, нестований¹, холістський і трансформаційний. У разі ітеративного дизайну ре-

¹ Від англ. “*nested*” — вкладений.

зультати, отримані певним методом, підказують або спрямовують до використання інших методів, релевантних у даній ситуації. Нестований дизайн пов'язаний із ситуаціями, коли один із методів інтегрований в інший¹. Холістський дизайн передбачає спільне інтегроване використання якісних і кількісних методів з метою вичерпного оцінювання тієї чи іншої програми. При цьому обидві групи методів мають еквівалентний статус. Трансформаційний дизайн має місце тоді, коли різні методи застосовують разом для фіксації ціннісних поглядів, котрі в подальшому використовують для реконфігурації діалогу, учасники якого дотримуються відмінних ідеологічних позицій [Rallis, Rossman, 2003: p. 492–496].

Проблема валідності в дослідженнях змішаного типу

Традиційно “валідність” є однією з ключових категорій в аналізі емпіричних даних як психологічних, так і соціологічних досліджень. Узагальнено під валідністю я розумію *міру відповідності результатів дослідницького процесу дійсності* (див. також: [Johnston, 1980: p. 190–191]).

У рамках кількісних досліджень заведено вирізняти конструктну, зовнішню і внутрішню валідність. Перша пов'язана із забезпеченням правильності вимірювання, друга і третя — із виявленням причинно-наслідкових зв'язків у рамках експериментальних досліджень [Lahm, 2007: p. 5173–5175]. Незважаючи на те, що Дональд Кемпбел свого часу приділив чимало уваги всім трьом типам валідності [Кэмпбелл, 1996; Campbell, Fiske, 1959], і сьогодні трапляються випадки “межурментизації”² поняття “валідність”, коли в ранг ключової зводять конструктну валідність, що інтегрує в собі очевидну, змістову, зовнішню й інші види валідності³. З точки зору розроблення тестів та інших вимірювальних методик це може звучати логічно. Проте у ширшому контексті емпіричних досліджень “межурментизація” є класичним прикладом зашкарублості, догматизму і небажання визнати очевидне. Така позиція “залишає за бортом” навіть кількісну експериментальну традицію, а про широкий спектр підходів якісного штибу годі й казати.

Що стосується якісних досліджень, то проблема валідності не набула тут однозначного розв'язання. Разом із тим її стан цілком відповідає принципу проліферації, запропонованому в ранніх працях Фюерабента — кожен зможе знайти те, що відповідатиме його особистим методологічним пререференціям.

Найпопулярнішою є концепція Е.Ґуби та І.Лінкольн, презентована у 1985 році [Guba, Lincoln, 1985]. У своїй праці автори говорять навіть не про валідність, а про критерії оцінювання якості або строгості (rigor) якісних досліджень. На їхню думку, в якісних дослідженнях необхідно говорити не

¹ Типовий випадок такого дизайну становлять дослідження на основі стратегії кейс-стаді, у разі застосування якої як додатковий інструмент використовують кількісні опитувальні техніки.

² Від англ. “mesurement” — вимірювання.

³ Ця позиція подана у відомій праці Самуеля Месика [Messick, 1995: p. 745].

про внутрішню валідність, а про достовірність (credibility), не про зовнішню валідність, а про придатність до перенесення (transferability), не про надійність, а про функціональну надійність (dependability), зрештою, не про об'єктивність, а про підтверджуваність (confirmability). Усі вони характеризують достовірність (trustworthiness) дослідження у плані правдоподібності, ґрунтованої на згоді учасників дослідження із формулюваннями, інтерпретацією і загалом результатами аналізу дослідника. Придатність до перенесення належить до здатності концептів або конструктів, отриманих у перебігу дослідження, бути застосовними до ширшого соціального контексту. Функціональна надійність стосується того, наскільки правильно обрано тип даних і відповідні методи збирання їх у рамках того чи іншого якісного проекту. Підтверджуваність переносить “вагу” об'єктивності з дослідження¹ на дані. Тому дослідник має зробити все можливе для підтвердження отриманих даних [Miles, Jozefowicz-Simbeni, 2010: p. 421–422].

У ще одній відомій праці [Patton, 2002: p. 552] інтегральною характеристикою вже є достовірність (credibility), ґрунтована на строгості використання методів (rigorous methods), довірі до самого дослідника (credibility of the researcher) і його філософських поглядах стосовно особливостей якісного дослідження (philosophical belief in the value of qualitative inquiry). Строгість використання методів необхідна для отримання високоякісних даних, що вможливають проведення систематичного аналізу. Довіра до дослідника ґрунтується на його практичному досвіді та науковій репутації. А його філософські погляди мають включати визнання натуралістичного дослідження², якісних методів, індуктивного аналізу, цілеспрямованої вибірки і цілісного бачення предмета вивчення.

І навіть у таких підходах, де однією з центральних категорій залишається валідність, вона зіставляється з іншими, центральними з точки зору якісних досліджень, поняттями. Так, Джозеф Максвелл [Maxwell, 1992: p. 285–293] вказує на те, що “розуміння” є важливішим поняттям, ніж “валідність”. Тому типи валідності пов'язані зі специфікою розуміння, властивого якісним дослідженням (типи валідності характеризуються типами розуміння). При цьому він не вважає, що якісний та кількісний підходи до валідності є незіставними. Головна умова відповідної інтеграції полягає у правильному розумінні їх у їхніх власних термінах.

Максвелл виокремлює три типи валідності — описову, інтерпретативну і теоретичну. Описова валідність пов'язана із тим, чи правильно дослідник викладає у своїй роботі те, що він побачив і почув під час дослідження. Це перший і найважливіший аспект валідності — неправильний опис вчинків і слів людей зведе нанівець подальші спроби в досягненні розуміння досліджуваного феномену. Разом із тим дослідник не тільки описує слова і

¹ Позаяк не існує єдиної реальності й дослідник береться до аналізу зі своєю власною наперед визначеною позицією, об'єктивність дослідження, по суті, недосяжна. Усе, що залишається, — докласти зусиль для підтвердження отриманих даних.

² Натуралістичне дослідження (naturalistic inquiry) у даному разі полягає в неманіпулятивному і неконтрольовальному вивченні реальних ситуацій такими, якими вони є насправді.

вчинки людей, а їй пояснює їхнє значення — інтерпретує дані. Звідси розуміння дослідником того, що заведено називати перспективою учасників дослідження (особливостей їхніх інтенцій, сприйняття, почуттів, переконань, оцінок тощо), безпосередньо пов'язане з інтерпретативною валідністю. Після того як дослідник досяг розуміння на описовому й інтерпретативному рівнях, він готовий братися до побудови теорії, що дає змогу піднятися на вищий рівень абстракції як у плані висновків, так і в плані термінології. Якщо на попередніх етапах дослідник фокусується на розумінні, то тут він переходить до пояснення, що є завершальною фазою розуміння. Теоретична валідність, що має вирішальне значення на цьому етапі, має давати оцінку двом головним складовим будь-якої теорії — застосовуваним поняттям і співвідношенням між ними. Відповідно до цього як два аспекти теорії можна виокремити також два аспекти теоретичної валідності — валідність застосовуваних понять і валідність постульованих взаємозв'язків між ними.

Підхід Максвела видається найприйнятнішим у розв'язанні проблеми сукупної валідизації в рамках якісних та кількісних досліджень. У цьому разі до складу валідності входять такі її типи: теоретична, конструктна, зовнішня, внутрішня і завбачувальна. Теоретична валідність вказує, наскільки теоретичний конструкт, покладений в основу дослідження, відповідає реальному соціальному феномену. Конструктна валідність демонструє, наскільки вимірювальна методика й отримані на її основі результати відповідають теоретичному конструкту. Зовнішня валідність пов'язана із тим, наскільки вибіркова сукупність може виступати підґрунтям для узагальнення отриманих даних щодо інших людей, контекстів і періодів. Внутрішня валідність показує, наскільки отримані дані підтверджують існування зв'язків між явищами, а також наскільки такі зв'язки можуть бути підтвердженням причинно-наслідкової залежності між ними. Завбачувальна валідність пов'язана із тим, наскільки теоретична, зовнішня і внутрішня валідності забезпечують завбачувальний потенціал дослідження [Дембицкий, 2015].

Здебільшого досягнення теоретичної валідності є прерогативою якісного дослідження, адже теорія, побудована на ретельному вивченні емпіричної дійсності, буде набагато обґрунтованішою, ніж теорія, що базується на вивченні літератури і, тим паче, на здоровому глузді дослідника. Після досягнення теоретичної валідності можна переходити до виконання інших завдань валідизації в рамках кількісної парадигми.

Вибірка, збирання й аналіз даних у дослідженнях змішаного типу

Якщо говорити про методичні особливості ДЗТ, то основний акцент робиться на такій важливій особливості інтеграції дослідницьких підходів, як об'єднання їхніх переваг і нейтралізація недоліків. Так, дослідження змішаного типу дають змогу: а) здійснити перехресну валідизацію даних, отриманих із різних джерел; б) виключити або мінімізувати конкурентні пояснен-

ня й інтерпретації; в) прояснити суперечливі аспекти досліджуваного явища [Johnson, Turner, 2003: р. 299].

Вибірка. Основні різновиди вибірових стратегій, застосовувані в дослідженнях змішаного типу, можна виокремити відповідно до:

- комбінації принципів цілеспрямованого та імовірнісного добору;
- типів дизайнів;
- рівнів аналізу соціального феномену¹.

Згідно із комбінацією принципів вирізняють базові стратегії добору, що включають стратифікований цілеспрямований добір і цілеспрямований випадковий добір. За стратифікованого цілеспрямованого добору група, що цікавить дослідника, поділяється на страти. Потім із кожної страти обирають невелику кількість спостережень із метою поглибленого вивчення їх. Ця стратегія має спільні риси із квотним доббором і дає змогу описати спільні й відмінні характеристики страт. Наприклад, в одному із досліджень було визначено шість страт на підставі двох вимірювань — трьох рівнів спільноти і двох рівнів упровадження інновацій. Фінальна вибірка містила лишень шість шкіл, цілеспрямовано обраних у кожній страті: одна типова міська, одна типова приміська, одна типова сільська, одна показова міська, одна показова приміська, одна показова сільська. Така вибіркова схема вможливила дослідження відмінностей між типовими і показовими школами, що брали участь у програмі впровадження інновацій і належали спільнотам різного типу.

За цілеспрямованого випадкового добору формується невелика випадкова вибірка на основі значно більшої генеральної сукупності. Відібрані спостереження також підлягають детальному вивченню. Наприклад, в одній соціальній програмі передбачалося використання шкільної системи підтримки для збільшення освітнього досвіду учнів із сімей ризику. Оскільки передбачалося охопити 600 таких сімей, то для її валідного кількісного оцінювання була потрібна вибірка із 200 сімей. Однак спочатку випадковим чином було відібрано всього 12 сімей для всебічного вивчення. Виходячи з отриманих результатів було розроблено інструментарій подальшого кількісного дослідження.

Відповідно до типу дизайну виокремлюють послідовну і конкурентну стратегії. У послідовній стратегії залежно від методології та результатів, отриманих на першому етапі дослідження, визначається методологія (і відповідно особливості вибірки) другого. Зазвичай використовують кількісно-якісний дизайн, у рамках якого із більшої кількісної вибірки відбирають меншу кількість спостережень для якісної частини дослідження. Рідше трапляються випадки із використанням якісно-кількісного дизайну. Незважаючи на те, що при цьому кількісне дослідження проєкується на підставі результатів якісного, вибірки, хоча й описують одну генеральну сукупність, є, по суті, незалежними у плані відібраних одиниць.

¹ Ці та подальші положення, що стосуються побудови вибірки у ДЗТ, ґрунтуються на праці Елізабет Кемпер зі співавт. [Kemper et al., 2003], а також Чарльза Тедлі та Фен Йу [Teddlie, Yu, 2007].

У рамках конкурентної стратегії здійснюється триангуляція результатів, отриманих у перебігу окремих — якісного та кількісного — досліджень, завдяки чому досягається краще підтвердження/спростування гіпотез, крос-валідація і взаємодоповняльність результатів. До головних процедур конкурентної стратегії належать: а) незалежне збирання інформації на підставі імовірнісної (одержання кількісної інформації) і цілеспрямованої (одержання якісної інформації) вибірок (використовується для виконання окремих завдань досліджень); б) збирання інформації за єдиною вибіркою, що ґрунтується на імовірнісних і цілеспрямованих техніках (використовуються для одночасного отримання якісної та кількісної інформації). Прикладом першої процедури може слугувати вибірка, використовувана в кейс-стаді. Так, оскільки кейс-стаді спирається на інформацію, зібрану з різноманітних джерел, тож у рамках одного дослідницького проекту може знадобитися застосування принципів цілеспрямованого добору для отримання даних з одних джерел і використання принципів імовірнісного — з інших. Прикладом другої процедури слугує випадок, коли в рамках одного дослідження необхідно отримати інформацію кількісного характеру для порівняння кількох груп генеральної сукупності, одна з яких є мало презентованою. У цьому разі для малопрезентованих груп використовують цілеспрямований добір, для інших — імовірнісний.

Відповідно до рівнів аналізу виокремлюють багаторівневу стратегію, що зазвичай використовується в організаційних дослідженнях, де різноманітні одиниці аналізу “вкладені” одна в одну, тобто становлять різні рівні організації. При вивченні таких “вкладених” рівнів дослідник зацікавлений у відповіді на запитання, пов’язані з двома і більше рівнями. Такого роду вибірка використовувалася в Луїзіанському дослідженні шкільної ефективності (див. табл. 4).

Збирання даних. Берк Джонсон і Ліза Тернер [Johnson, Turner, 2003] вирізняють 18 специфічних підходів до збирання даних на підставі шести методів (опитування, інтерв’ю, фокус-групи, тести, спостереження, вторинні дані) і використовуваного дослідницького підходу (якісного, кількісного чи змішаного). При цьому різні методи збирання даних можуть комбінуватися двома способами — інтраметодним (intramethod) або інтерметодним (intermethod).

Інтраметодне комбінування полягає в конкурентному (тобто одночасному) або послідовному використанні окремого методу, що включає як кількісні, так і якісні компоненти. У такому випадку забезпечується триангуляція даних.

За інтерметодного міксування використовується конкурентне або послідовне використання кількох методів. Ці методи можуть належати до будь-якого з дослідницьких підходів. Відповідно, цей вид міксування може приводити як до суто кількісного чи суто якісного збирання даних, так і до комбінації їх. У цьому разі забезпечується триангуляція методів.

Для визначення того, яким чином комбінувати різні методи збирання даних у рамках одного дослідницького проекту, слід виходити зі специфіки різних методів збирання даних у контексті кожного з підходів, а також їхніх слабких і сильних рис.

Приклад багаторівневої стратегії при формуванні вибірки

Рівні	Особливості
Перший	12 шкільних систем було відібрано на основі вибірки максимальної варіації, що дало змогу врахувати велику кількість умов, характерних для різних районів. Додатковий район був включений, оскільки таке бажання висловила одна зі сторін дослідження (вибірка політично важливих випадків).
Другий	У кожному районі відбирали по дві школи. Кожна пара включала одну школу з високою якістю навчання й одну — з низькою (на підставі результатів стандартизованих тестів). Оскільки при цьому було необхідно відібрати школи, які не дуже відрізнялися від середніх показників, було використано інтенсивну вибірку ¹ . Крім того, школи відбирали з урахуванням виду спільноти — міські, приміські й сільські (стратифікований цілеспрямований добір).
Третій	У кожній школі для найближчого ознайомлення були відібрані класи третього року навчання (гомогенна вибірка). Цю стратегію використовували з метою зменшення варіації між школами і відповідного полегшення подальшого порівняльного аналізу. Для інших років навчання також була зібрана інформація шляхом безпосереднього спостереження за навчальним процесом.
Четвертий	Класи для спостереження були відібрані через стратифіковану випадкову вибірку. Були відібрані всі роки навчання, а потім для кожного з них випадковим чином були відібрані класи.
П'ятий	Тести учнів, їхні думки і думки їхніх батьків були зібрані тільки для третього року навчання. На цьому рівні було здійснено суцільний добір учнів третього року навчання.

Опитування в рамках якісного підходу спирається на відкриті запитання і неструктурований характер опитувального документа (дослідникові байдуже, в якому порядку будуть давати відповіді, а також чи будуть вони дані на всі запитання). Кількісний підхід пов'язаний зі звичними для соціологів опитувальниками, де більшість запитань є закритими (або напівзакритими), а анкета строго структурована. Отже, анкетування дає змогу використовувати інтраметодне комбінування. Інтерметодне комбінування в принципі можливе й залежить тільки від потреб дослідника.

Переваги:

- підходить для отримання описової інформації, що добре піддається категоризації;
- окремі види опитування є фінансово недорогими;
- підходить для репрезентативних досліджень;
- забезпечує анонімність;
- забезпечує високу валідність у разі ретельної підготовки інструментарію;
- результати придатні для статистичного аналізу.

¹ Для ознайомлення з інтенсивною вибіркою та іншими видами цілеспрямованого добору дивись, напр.: [Дембіцький, 2010: с. 70–72].

Вади:

- за можливості має бути коротким;
- може мати велику кількість пропущених даних;
- може породжувати реактивні ефекти (наприклад, однотипні відповіді на блок запитань);
- опрацювання відкритих запитань пов'язане з низкою ускладнень.

Інтерв'ю у більшості випадків є якісним методом. При цьому воно може набувати форми бесіди (коли є тільки спільна тема) або неструктурованого інтерв'ю (коли є рекомендація з набором тем, послідовність яких строго не визначається). В окремих випадках інтерв'ю можна віднести до змішаних або кількісних методів збирання даних. У першому випадку воно спирається на відкриті запитання, формулювання і послідовність яких не мають змінюватися. У другому — на структуроване інтерв'ю із псевдовідкритими запитаннями. Тобто інтраметодне комбінування тут також можливе.

Переваги:

- підходить для отримання практично будь-якої інформації на індивідуальному рівні;
- відкриває можливість одержання глибинної інформації;
- може використовуватися в репрезентативних дослідженнях;
- зазвичай забезпечує високий рівень відповідей;
- годиться як для експлораторних, так і для конфірматорних досліджень.

Вади:

- витратний у плані фінансів і часу метод;
- може призводити до реактивних реакцій та ефекту експериментатора;
- низька анонімність;
- пов'язаний із великими витратами часу в процесі аналізу даних.

Фокус-групи можна розглядати за аналогією з інтерв'ю, але з акцентом на груповому обговоренні розглядуваних питань. Фокус-групи широко застосовують (хоча це й не є їхнім основним призначенням) саме в інтерметодному міксуванні (наприклад, коли готується опитувальний інструмент або необхідно одержати інтерпретацію даних, зібраних у рамках опитування).

Переваги:

- підходить для формування ідей;
- забезпечує належну інтерпретативну валідність;
- дає можливість визначити, як учасники реагують один на одного.

Вади:

- може бути фінансово витратним;
- може призводити до реактивних ефектів (наприклад, однотипні відповіді на блок запитань) та ефекту експериментатора;
- вможливорює ефекти групового лідерства;
- майже не підходить для випадків, коли необхідна широка генералізація отриманих результатів;

- аналіз отриманих даних може забрати багато часу.

Тестування у різних його проявах (психологічні, соціологічні, освітні та інші) добре “лягає” у якісно-кількісний континуум. Так, до якісного можна віднести багатоманіття проєктивних тестів, до кількісних — стандартизовані із закритими альтернативами, до змішаних — тести, в яких присутні як відкриті, так і закриті запитання (прикладом такого тесту є відомий “Scholastic Aptitude Test”, використовуваний для прийняття до вищих навчальних закладів США).

Переваги:

- є ефективним інструментом для вимірювання багатьох особистісних характеристик;
- підходить для узагальнення групових даних різноманітного масштабу;
- включає велику кількість тестових методик;
- результати легко піддаються статистичному аналізу.

Вади:

- може породжувати реактивні ефекти;
- може не підійти для локальних популяцій або призводити до зсувів стосовно окремих груп;
- може спричиняти проблему пропусків за окремими пунктами.

Спостереження у сенсі використовуваних підходів передусім є якісним чи кількісним методом. У якісному варіанті воно може набувати форми “натуралістичного спостереження” (події спостерігаються “як є”, спостерігач є повноцінним учасником подій, а особи, за якими спостерігають, не поінформовані про його роль), а також включеного спостереження в різноманітних варіантах (залежно від міри включеності дослідника в досліджувані процеси, при цьому спостережувані особи поінформовані про його роль). При кількісному спостереженні акцент роблять на валідазації протоколу кодування досліджуваних подій, а фіксують та аналізують їх шляхом відеозапису. Інтраметодне комбінування не є звичним, але також можливе: одні й ті самі події можна спостерігати як “зсередини”, так і “ззовні”, завдяки чому дослідник одержує доступ до всієї повноти емпіричного матеріалу.

Переваги:

- показує реальну поведінку людей;
- дані є відносно об’єктивними;
- добре підходить для вивчення учасників зі слабкими вербальними навичками;
- дає доступ до контекстуальних особливостей досліджуваної соціальної ситуації.

Вади:

- мотиви спостережуваної поведінки не завжди ясні (низька інтерпретативна валідність);
- можливі реактивний ефект та ефект дослідника, якщо учасник знає про процес спостереження;

- сприйняття того, що відбувається в перебігу спостереження, може бути вибірковим;
- незастосовне до великих популяцій;
- є фінансово витратним;
- аналіз отриманих даних може виявитися тривалим.

Ключовий підхід у випадку *вторинних даних* безпосередньо залежить від використовуваного джерела. Так, у більшості випадків різноманітні форми персональних даних і фізичні артефакти належать до якісних даних, архівні — до кількісних, офіційні — залежно від контексту до перших чи других. Вторинні дані рідко стають основним джерелом даних, але відіграють важливу роль в інтерметодному комбінуванні. Оскільки будь-який різновид згаданих вторинних даних може набувати як кількісного, так і якісного вигляду, використання їх в інтраметодному комбінуванні також можливе.

Переваги (документальні та фізичні джерела):

- вносять більше ясності в те, що люди думають і роблять;
- реактивний ефект і ефект дослідника відсутні;
- підходять для вивчення історичних даних;
- добре відображають локальні умови;
- підходять для експлораторного аналізу.

Переваги (архівні дані):

- доступні за багатьма темами;
- низька вартість використання;
- підходять для вивчення трендів;
- підходять як для експлораторного, так і для конфірматорного аналізу;
- можуть ґрунтуватися на великих репрезентативних вибірках.

Води (документальні та фізичні джерела):

- можуть бути неповними через вибіркочку фіксацію або запис;
- доступ до окремих типів контенту може бути ускладненим;
- часто інтерпретативна валідність низька;
- можуть не покривати всю досліджувану популяцію.

Води (архівні дані):

- можуть не відповідати місцевим умовам або специфічним запитам дослідника;
- можуть бути застарілими;
- можуть виникати проблеми з інтепретативною валідністю.

Аналіз даних. Аналітичний процес у ДЗТ пов'язаний насамперед із тим, яким чином проводити спільний аналіз даних різних типів. Інтегровану модель цього процесу подано в статті Ентоні Онвоб'юзі і Чарльза Тедлі [Onwuegbuzie, Teddlie, 2003]. Модель має сім етапів: редукція даних, подання даних, трансформація даних, кореляція даних, консолідація даних, порівняння даних і їх інтерпретація. У цій моделі присутня деяка послідовність, але немає лінійності (див. рис. 2). Залежно від специфіки даних аналіз їх може піти одним із п'яти шляхів:

- 1) редукція => подання => інтерпретація;
- 2) редукція => подання => трансформація => інтеграція => інтерпретація;
- 3) редукція => подання => трансформація => кореляція => інтеграція => інтерпретація;
- 4) редукція => подання => трансформація => консолідація => інтеграція => інтерпретація;
- 5) редукція => подання => трансформація => порівняння => інтеграція => інтерпретація.

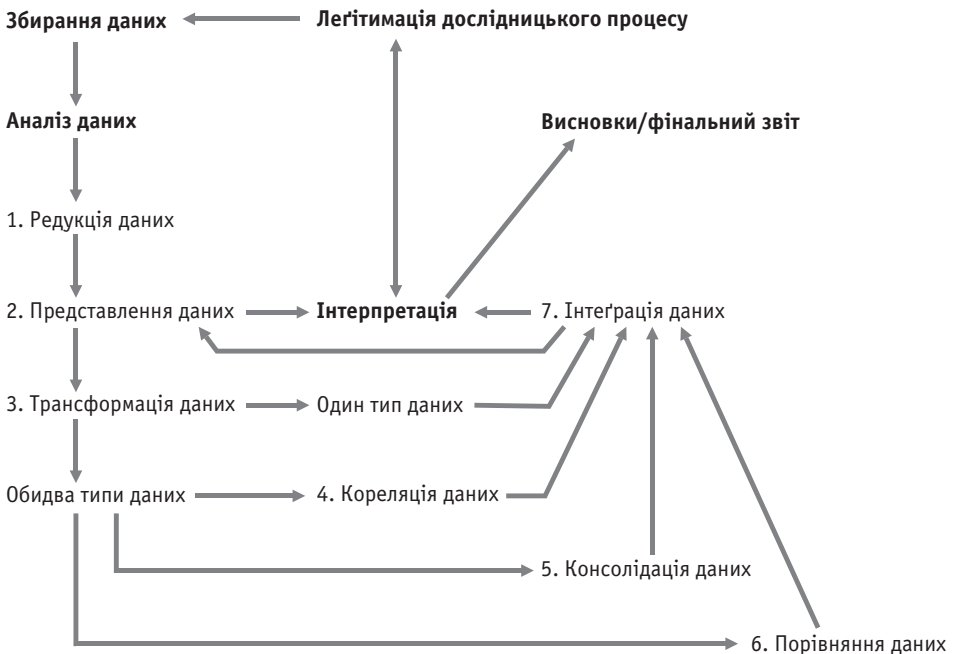

Рис. 2. Дослідницький процес у рамках підходу досліджень змішаного типу

Редукція даних залежить від їхнього типу. У випадку кількісних даних вона здійснюється через описову статистику, експлораторний факторний аналіз, кластерний аналіз та інші придатні для цього методи. Якщо необхідно редукувати якісні дані, тоді використовують один із різновидів тематичного аналізу¹.

Подання даних полягає у презентації їх у такий спосіб, який би вможлилював визначення прихованих у них моделей (патернів). Для кількісних даних слушним є використання таблиць і графіків або складніших способів візуалізації, для якісних — матриці, діаграми, графіки, мережі, списки, рубрики, діаграми Венна тощо.

¹ Про варіанти тематичного аналізу див., напр., праці Грера Геста [Guest, 2012] або Вірджинії Браун та Вікторії Кларк [Braun, Clarke, 2006].

Трансформація здійснюється приведенням якісних даних до формату кількісних¹ (наприклад, бінаризація тем, наявних у змісті інтерв'ю) і/або приведенням кількісних даних до формату якісних (наприклад, категоризація безперервних змінних). Якщо використовують тільки один тип даних, тоді трансформація має характер звичної підготовки до подальшого аналізу їх.

У разі використання обох типів даних (а також з урахуванням цілей дослідження), перш ніж переходити до інтеграції даних, необхідно пройти один, два чи три додаткові етапи. На етапі кореляції даних знаходять силу зв'язку між кількісними змінними і “квантитизованими” якісними. Цей етап актуальний у тих випадках, коли головною метою є триангуляція даних, а вся необхідна інформація зібрана для кожного спостереження. На етапі консолідації даних створюються нові (консолідовані) змінні, що враховують і якісну, і кількісну інформацію. Етап порівняння даних використовується, коли дослідник не вдається до кореляції і/або консолідації. Він дає змогу відтворити повнішу картину досліджуваного феномену, коли кожне джерело даних ліпше підходить для відображення того чи іншого аспекту досліджуваного явища.

Інтеграція даних спрямована на створення єдиного масиву даних, що відкриває можливість вибору на етапі інтерпретації одного з конкурентних пояснень досліджуваної проблеми. Натомість коли фінальний масив не дає змоги зробити однозначний вибір, приймають рішення про необхідність збирання додаткових даних (етап легітимації дослідницького процесу).

Висновки

Дослідження змішаного типу — дослідницький підхід з великим евристичним потенціалом і безліччю нерозв'язаних методологічних і методичних проблем. Його прагматична спрямованість забезпечує сильний зв'язок між академічною і прикладною сферами, а спосіб концептуалізації традиційних дослідницьких підходів — інноваційний потенціал для розвитку освітніх дисциплін у сфері вищої освіти. Усе це робить дослідження змішаного типу одним із компонентів системотвірного розвитку сучасної емпіричної соціології.

Але попри розв'язання питання про актуальність та ефективність досліджень змішаного типу, “триєдина” емпірична соціологія лишається малопродуктивною в тому, що стосується критичного аналізу найвпливовіших дискурсивних практик, а також історичного аналізу глобальних трансформаційних процесів. На мій погляд, поки зазначені аспекти не будуть інкорпоровані в методологію емпіричної соціології, неможливо говорити про достатню завершеність її як дослідницької дисципліни.

¹ Проблема “квантитизації” (quantitizing) у дослідженнях змішаного типу висвітлюється у працях Маргарити Санделовської у співавт. [Sandelowski et al., 2009] і Філіпа Кастро у співавт. [Castro et al., 2010]. Праць про зворотний процес я не зустрічав.

Джерела

Дембіцький С. Стратегія збору і аналізу якісних даних при теоретическій валідизації / Сергій Дембіцький // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 2. — С. 64–83.

Дембіцький С. Теоретическа валідизація в соціологіческом дослідванні: методологія і методи / Сергій Дембіцький. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2015. — (Прийнято к печати).

Іонін Л.Г. Соціологія культури / Леонід Іонін. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. — 427 с.

Квале С. Исследовательское интервью / Сеймур Квале. — М. : Смысл, 2003. — 301 с.

Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Дональд Кэмпбелл. — М. : Соц.-психолог. центр, 1996. — 392 с.

Braun V. Using thematic analysis in psychology / Virginia Braun, Victoria Clarke // Qualitative Research in Psychology. — 2006. — № 2. — P. 77–101.

Campbell D. Convergent and Diskriminant Validation by the Multitrait-multimethod Matrix / Donald Campbell, Donald Fiske // Psychological Bulletin. — 1959. — № 2. — P. 81–105.

Castro F. A Methodology for Conducting Integrative Mixed Methods Research and Data Analyses / Felipe Castro, Joshua Kellison, Stephen Boyd, Albert Kopak // Journal of Mixed Methods Research. — 2010. — № 4. — P. 342–360.

Creswell J. Differing Perspectives on Mixed Methods Research / John Creswell, Abbas Tashakkori // Journal of Mixed Methods Research. — 2007. — № 4. — P. 303–308.

Guba E. Naturalistic Inquiry / Egon Guba, Yvonna Lincoln. — Beverly Hills : Sage, 1985. — 416 p.

Guba E. Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences / Egon Guba, Yvonna Lincoln // The Sage Handbook of Qualitative Research / ed. by N. Denzin, Y. Linkoln. — Thousand Oaks, London, New Delhi : Sage, 2005. — P. 191–206.

Guest G. Applied Thematic Analysis / Greg Guest. — Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC : Sage, 2012. — 320 p.

Johnson B. Data Collection Strategies in Mixed Methods Research / Burke Johnson, Lisa Turner // Handbook of Mixed in Social and Behavioral Research / ed. by A. Tashakkori, C. Teddlie. — London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 2003. — P. 189–208.

Johnson B. Mixed Methods Research: A Research Paradigm Whose Time Has Come / Burke Johnson, Anthony Onwuegbuzie // Educational Researcher. — 2004. — № 7. — P. 14–26.

Johnson B. Toward a Definition of Mixed Methods Research / Burke Johnson, Anthony Onwuegbuzie, Lisa Turner // Journal of Mixed Methods Research. — 2007. — № 2. — P. 112–133.

Kane M. Concept Mapping for Planning and Evaluation / Mary Kane, William Trochim. — Thousand Oaks ; London ; New Delhi, 2007. — 199 p.

Kemper E. Mixed Methods Sampling in Social Science Research / Elizabeth Kemper, Sam Stringfield, Charles Teddlie // Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research / ed. by A. Tashakkori, C. Teddlie. — London ; Thousand Oaks ; New Delhi, 2003. — P. 273–296.

Lahm K. Quantitative Validity / Karen Lahm // The Blackwell Encyclopedia of Sociology / ed. by George Ritzer. — Malden ; Oxford ; Carlton : Blackwell Publishing, 2007. — P. 5173–5175.

Maxwell J. Understanding and Validity in Qualitative Research / Joseph Maxwell // Harvard Educational Review. — 1992. — № 3. — P. 279–300.

Messick S. Validity of Psychological Assessment / Samuel Messick // American Psychologist. — 1995. — № 9. — P. 741–749.

Miles B. Naturalistic Inquiry / Bart Miles, Debra Hernandez Jozefowicz-Simbeni // The Handbook of Social Work Research Methods / ed. by B. Thyer. — Los Angeles ; London ; New Delhi ; Singapore ; Washington DC : Sage, 2010. — P. 415–424.

Morgan D. Paradigms Lost and Pragmatism Regained: Methodological Implications of Combining Qualitative and Quantitative Methods / David Morgan // Journal of Mixed Methods Research. — 2007. — № 1. — P. 48–76.

Morse J. Principles of Mixed Methods and Multimethods Research Designs / Janice Morse // Handbook of Mixed in Social and Behavioral Research / ed. by A. Tashakkori, C. Teddlie. — London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 2003. — P. 189–208.

Onwuegbuzie A. A Framework for Analyzing Data in Mixed Methods Research / Anthony Onwuegbuzie, Charles Teddlie // Handbook of Mixed in Social and Behavioral Research / ed. by A. Tashakkori, C. Teddlie. — London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 2003. — P. 351–384.

Patton M. Qualitative Evaluation and Research Methods / Michael Patton. — Thousand Oaks : Sage, 2002. — 598 p.

Rallis S. Mixed Methods in Evaluation Context: A Pragmatic Framework / Sharon Rallis, Gretchen Rossman // Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research / ed. by A. Tashakkori, C. Teddlie. — Thousand Oaks ; London ; New Delhi : Sage, 2003. — P. 491–512.

Sandelowski M. On Quantitizing / Margarete Sandelowski, Corrine Voils, George Knaf / Journal of Mixed Methods Research. — 2009. — № 3. — P. 208–222.

Shepard M. Mixed-Methods Research with Vulnerable Families / Margaret Shepard, Allen Orsi, Margaret Mahon, Ruth Carroll // Journal of Family Nursing. — 2002. — № 4. — P. 334–352.

Tashakkori A. The New Era of Mixed Methods / Abbas Tashakkori, John Creswell // Journal of Mixed Methods Research. — 2007. — № 1. — P. 3–7.

Teddlie C. Methodological Issues Related to Causal Studies of Leadership / Charles Teddlie // Educational Management Administration & Leadership. — 2005. — № 2. — P. 211–227.

Teddlie C. Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples / Charles Teddlie, Fen Yu // Journal of Mixed Methods Research. — 2007. — № 1. — P. 77–100.

Yin R. Case Study Research: Design and Methods / Robert Yin. — London ; Thousand Oaks ; New Delhi : Sage, 2009. — 219 p.